

हिन्दू सांस्कृतिक परम्परामा देवराज इन्द्र

वीणा पौड्याल

वेद र पुराणमा महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त गरेका इन्द्रदेवको बेगलै सम्प्रदाय स्थापित भएन तर यिनको पूजा-आजा र जात्राको भारतीय र नेपाली समाजमा ठूलो महत्त्व छ। विभिन्न धार्मिक पुस्तकहरूमा इन्द्रको प्रतिमा निर्माण गर्ने नियमहरू बताइएका छन्। १) वेद, (२) वृहत्संहिता, ३) विष्णुधर्मोत्तर पुराण, ४) रूपमण्डन, ५) अग्निपुराण, ६) मत्स्यपुराण, ७) अंशुमदभेदागम आदि विभिन्न पुस्तकहरूमा विभिन्न नियम तोकिएका छन्। वृहत्संहितामा इन्द्रको मूर्ति बनाउँदा हातमा बज्र लिएको, निधारमा तेश्रो आँखा, सेतो रंगको, चार हात भएको, हात्तीमा चढेको बनाइनु पर्ने नियम तोकिएको छ (वृ.सं. ५७।५।४२)।

विष्णु धर्मोत्तरपुराणमा इन्द्रका प्रतिमा लक्षण यस प्रकार छन्:- नीलो लुगा लगाएको, स्वर्णजस्तो अनुहार, निधारमा तेश्रो आँखा, सम्पूर्ण गहना लगाएको, पत्नी शची इन्द्रदेवको देव्रेतिर, वाहन ऐरावत हात्ती श्वेतवर्णको र चार दाँत भएको हुनु पर्दछ ।^१

अंशुमदभेदागममा इन्द्रको यस्तो रूपको वर्णन छ। दुईवटा भुजा र दुईटा मात्र आँखा भएका इन्द्रको रंग गाढा बनाइनु पर्दछ। मूर्ति सारै राम्रो र आकर्षक हुनु पर्दछ जसमा किरीट, कुण्डल, हार, केयूर र अन्य गहनाको प्रयोगको साथै रातो वस्त्रको पनि प्रयोग गर्नु पर्दछ। दायाँ हातमा शक्ति र बायाँमा अंकुश लिएको इन्द्रको मूर्तिमा घाँटी मसिनो र पेट अलिकति ठूलो बनाइनु पर्दछ। सिंहासनमा बसेको, उभिएको वा ऐरावत हात्तीमा चढेको देखाउनु पर्दछ। इन्द्रको देब्रेतर्फ सम्पूर्ण गहनाले श्रृंगारिएको, हातमा आदल फूल लिएकी इन्द्राणीलाई युवतीको रूपमा दर्शाइनु पर्दछ। यी दिव्य जोडीको दुबै तर्फ एक जोडी गन्धर्व कन्याले बहुरंगी चमर हम्किएको देखाइनु पर्दछ। अंशुमदभेदागम बाहेक अन्य पुस्तकहरूमा इन्द्र र इन्द्रायणीको यस्तै वर्णन छ तर हातमा भएका आयुध भने केही फरक छन्। इन्द्रको रंग सेतो, निधारको बीचमा तेर्सो पारेर तेश्रो आँखा बनाइनु पर्दछ। इन्द्राणीको रंग सुनैलो र लुगा नीलो हुनु पर्दछ। दुई हातमध्ये एक हातले इन्द्रलाई अंगालो हालेको र अर्को हातले सन्तानमन्जरी समातेको हुनु पर्दछ। इन्द्राणी इन्द्रको देब्रे काखमा बसेको हुनु पर्दछ (Rao, 1985, pp. 518-20)।

सहस्रनयन, मत्ताहात्तीमा विराजमान, छाती, उरू र वदन विशाल गरेका, सिंहको जस्तो स्कन्ध, लामा हात, किरटकुण्डलधारी, वज्र र पद्म वाहुमा लिने नानाभूषण भूषित इन्द्रको प्रतिमा बनाउने नियम मत्स्यपुराणमा तोकिएको छ।

अग्निपुराणमा पनि मत्स्यपुराणमा जस्तै इन्द्रको लक्षण छ। वेदमा पनि वज्र धारण गरेका, दाही पालेका र दुई वाहुयुक्त इन्द्रको वर्णन छ।

इन्द्र वेदका महत्वपूर्ण देवता हुन्। ऋग्वेदमा इन्द्रको प्रभुत्व देख्न प्रष्टसंग सकिन्छ। २०२८ शुक्तमध्ये २५० जति सुक्त ता इन्द्रको वर्णनमा रचिएका छन् (Dandekar: 1979, p.14).

वेदमा इन्द्रको यस्तो प्रभाव देखेरै होला Macdonell ले वैदिक भारतीयहरूलाई इन्द्र सबैभन्दा मनपर्ने राष्ट्रिय देवता हुन् भनेर उल्लेख गरेका छन्। वेदमा वर्णन गरिएका देवताहरू प्रकृतिमा भएकै तत्वहरू भएकाले उनीहरूको मानवीय शरीरको वर्णनभन्दा गुणको मात्रै उल्लेख पाइन्छ। तर इन्द्रको भने मानवीय शरीरको (Anthropomorphic) वर्णन पनि उक्तिकै गरिएको पाइन्छ। शुरूमा इन्द्रलाई अँध्यारोमा विजय प्राप्त गर्ने र पानीको देवताको रूपमा वर्णन गरिएको छ। त्यसपछि युद्धका देवताको रूपमा उल्लेख छ। इन्द्रले आर्यहरूलाई वाहिरका अन्य प्रजातिसंग युद्ध गर्न महत्त गरेको वर्णन वेदमा छ। त्यसैले युद्धको देवताको रूपमा इन्द्रको वर्णन छ (Macdonell, p.54-55).

वेदका विभिन्न ठाउँमा इन्द्रको वृत्रासुर र अन्य राक्षससंग युद्ध भएको प्रसंग आउँछ। विद्वान् तिलकले इन्द्र र वृत्रको लडाइलाई सूर्य र हिउँसंग दाँजेका छन्। आर्यहरूको वासस्थान पृथ्वीको यस्तो ठाउँमा थियो जहाँ सूर्यको प्रतिकृति तीव्र रूपले गर्नु पर्दथ्यो। त्यसैले इन्द्रको प्रतीक सूर्य र हिउँको प्रतीक वृत्र मानेर वेदमा शुक्तहरूको रचना भएका छन्।

इन्द्र हिंसारहित छन्, उनी हाम्रो उत्तम बुद्धि बढाउँछन्। हामी स्तुतिद्वारा उनका नजिक जान्छौं। वज्र (वृत्र) लाई मार्दा उनी(इन्द्र)संग मरुद्गा पनि थिए। जब आकाशबाट पृथ्वीमा पानी परेन, धन दिने भूमि ब्वालीले ढाकिएन, त्यसबेला इन्द्रले वज्रको सहायताले वादलबाट तल झर्ने जल निकाले। इन्द्रको स्वधामन्त्रका अनुसार पानी पर्‍यो। जब वृत्रले नदीलाई बग्नबाट रोक्यो, इन्द्रले उसको वध गरे। (हे इन्द्र! तिमिले शान्तचित्त, श्रेष्ठ गुण भएको श्वेत्रेयलाई क्षेत्र प्राप्तिको उद्देश्यले बचाएको थियौं)।

वेद, पुराण, रामायण, महाभारत यी सबै ग्रन्थमा कुनै न कुनै प्रकारले देवराज इन्द्र र वृत्रासुरको युद्धको वर्णन छ। वृत्रासुरको नेतृत्वमा कालकेय र अन्य राक्षसले देवगणसंग युद्ध गरे। वाणको वर्षाले वृत्रासुरले इन्द्रलाई मुर्छा पायो। ऋषि वशिष्ठले इन्द्रलाई ब्युभाए। ऋषि दधिचीको हाडबाट बनेको हतियारले मात्र वृत्रासुर मर्ने कुराको रहस्य विष्णुले भनेपछि देवगण दधिचि कहाँ गएर सम्पूर्ण वृत्तान्त बताए। विश्वकल्याणको लागि आफ्नो वज्र जस्तो हाड मैन भै नरम मन भएका धोचिले अर्पण गरे। परोपकारी ऋषि दधिचीको हाडबाट बनेको वज्रद्वारा वृत्रासुर मारियो। (महाभारत, वनपर्व, अध्याय १०१, श्लोक १४-१५, महाशान्तिपर्व, अध्याय २८१, श्लोक १३-२१) देवराज इन्द्रलाई ब्रह्महत्याको पाप

लागेपछि देवगण र ऋषिहरूले सरयु नदीमा लगेर नुहाएर पापमोचन गराएको वर्णन रामायणमा छ (वाल्मिकी रामायण, बालकाण्ड, २५सौं सर्ग)।

गौतम ऋषिकी पत्नी अहिल्यासंग देवराज इन्द्रले छल गरी अनुचित सम्बन्ध कायम गरे। ऋषिलाई यो स्थिति बोध भएपछि पत्नीलाई पत्थरको मूर्तिमा परिणत गरी इन्द्रको अण्डकोष भर्ने श्राप दिए। इन्द्रको दुर्दशा देखेर उनका साथीहरूले इन्द्रलाई बोकाको अण्डकोष हालिदिए। बेलाबेलामा सोमरस बढी पिएर पियककडको रूपमा र रसिक चरित्रको कारण पनि इन्द्र वदनाम छन्। त्यसैले विदुषी सुकुमारीले इन्द्रलाई असाधारण पुरुषत्व भएको, स्वास्नीमानिसको पछि दुगुर्ने, कामुक आदि विशेषणले संबोधन गरेकी छिन्। (Bhattacharyi: 1988, p. 273).

इन्द्रकी पत्नी शची पुलोमा भन्ने दैत्यकी छोरी रहेकी हुँदा तिनलाई पौलोमी पनि भनिन्छ। ऋग्वेदको दशौं मण्डलको १६०औं सुक्त शचीद्वारा रचित मानिन्छ। उनी भनिन्छन्, "इन्द्रलाई उनले आफ्नो वशमा गरीसकेकी छिन्, तिनी उनको इच्छानुसार काम गर्छन् र बडो आदरका साथ शचीको नाम लिन्छन्।" (दीक्षित, २०४६, पृ. १३७)।

उत्तर रामायणमा इन्द्रको छोरा बालीको प्रसंग पनि रोचक रूपमा उल्लेख छ। सूर्य देवका सारथी अरूण केटीको भेषमा इन्द्रलोकमा नाच हेर्न गएका थिए। इन्द्र अरूणको (आरूणी) रूपबाट मुग्ध भए। त्यही बेला दुबैको संसर्गबाट बालीको जन्म भयो। यसै गरी अर्जुनको जन्मबारेको कथा पनि उत्तर रामायण र महाभारतमा वर्णन गरिएका छन्। पाण्डु-पत्नी कुन्तीले ऋषि दुर्वासाबाट पाँच मन्त्र पाएकी थिइन्। तिनै मन्त्रअनुसार कुन्तीले इन्द्रको आवाहन गरी इन्द्रद्वारा प्राप्त पुत्र नै अर्जुन हुन्। बाबुको नाताले इन्द्रले महाभारतको युद्धमा अर्जुनलाई मद्दत गर्न दानवीर कर्णसँग ब्राह्मणको भेषमा कुण्डल मागेको मार्भिक प्रसंग पनि एकपल्ट सम्झनु पर्दछ (महाभारत, अरण्य अथवा राय पर्व, अध्याय ३१०)।

खाण्डव दाह गर्ने प्रसंगमा भने इन्द्र र अर्जुनको खटपट परेको थियो। राजा श्वेतकीले एकसय वर्षसम्म लगातार यज्ञ गरे। एकसय वर्षसम्म विभिन्न प्रकारका वस्तु खानु पर्दा अग्निको पेट बिग्रियो। अग्निको पेटको उपचारको लागि ब्रह्माले खाण्डव वनमा आगो लगाउने सल्लाह दिए। त्यही अनुरूप अग्निदेवले आगो लगाए। उता, इन्द्रको साथी तक्षक परिवारसहित त्यसै जंगलमा बस्दथे आफ्नो साथीको ज्यान सुरक्षा गर्न इन्द्रदेवले सातपल्टसम्म पानी पारेर आगो निभाए। नरनारायण कृष्ण र अर्जुन भएर जन्मिएपछि मात्र अग्निलाई खाण्डव वन डढाउन सजिलो भयो। खाण्डव वनलाई डढेलोबाट जोगाउन ऐरावत चढेका इन्द्रलाई विभिन्न देवता र दानवले पनि मद्दत गरेका थिए। तर अन्त्यमा अर्जुन र कृष्णकै विजय भयो। (Vettam Mani, 1993: P. 409)

इन्द्रका हजार आँखा र शिवका चार टाउकाको उत्पत्तिबारे महाभारतको आदिपर्वमा रोचक कथा छ। सुन्द र उपसुन्द नामका दुई राक्षस दाजुभाईको उपद्रोले गर्दा तिनलाई दमन गर्न ब्रह्माको आदेशअनुसार विश्वकर्माले तिलोत्तमालाई कश्यप र प्रधाकी छोरीको रूपमा जन्माए। पृथ्वीमा भएका सम्पूर्ण उत्तम वस्तुका स-साना टुक्रा (तिलांश) जम्मा

पारेर निर्माण गरिएकी हुनाले उनको नाम तिलोत्तमा भयो। त्यसैले उनी साह्रै नै सुन्दरी थिइन्। देवलोकमा पूजा समाप्त गरेर पृथ्वीमा आउने क्रममा तिलोत्तमा आफु बीचमा बसेर देवगणलाई वरिपरि घुमेर पूजा गर्दा आँखै नभिक्काई हेर्न खोज्दा शिवको चारैतर्फ टाउका उम्रिए, इन्द्रको पनि टाउकोमा आँखै आँखा उत्पन्न भए (महाभारत, आदिपर्व, अध्याय २१३)।

रामभक्त हनुमानको हनु (चिउँडो) बांगो भएको प्रसंग पनि इन्द्रसँग जोडिएको छ। अप्सरा अंजना र वायुपुत्र हनुमानलाई बालककालमा एकपल्ट खूब भोक लागेछ सूर्योदयको बेला उदाउन लागेको सूर्यलाई कुनै पाकेको फल ठानेर दौडेर, उफ्रेर, उडेर हनुमानले निर्लुला भै गरे। सूर्य निलेमा पृथ्वीमा अनर्थ हुने देखेर इन्द्रले वायुपुत्रलाई बज्रले प्रहार गरे। जसले गर्दा चिउँडो बागियो। आफ्नो बालकछोरा हनुमानको विजोग देखेर वायु रिसाएर छोरो काखमा लिएर गुफामा गएर बसे। वायु (हावा) नभएपछि सम्पूर्ण प्राणीलाई श्वास फेर्न गाह्रो भयो। सम्पूर्ण देवगण वायुको प्रार्थना गर्न गए। वायुलाई खुशी पार्न उनको छोरालाई विभिन्न उपहार र वरदान देवगणले प्रदान गरे। त्यही क्रममा देवराज इन्द्रले हनुमानलाई इच्छा मृत्युको वरदान दिए। त्यसपछि वायुले आफ्नो कार्य फेरि प्रारम्भ गरे (उत्तर रामायण, वाल्मिकी रामायण किष्किन्धा काण्ड, ६६ सर्ग)।

एकोहोरो ढिपी गर्नेलाई सम्झाउने सन्दर्भमा देवताका राजा इन्द्र र यवकृतको रोचक कथा महाभारतमा वर्णन गरिएको छ। विद्वान् भारद्वाजका छोरा यवकृतले बालककालमा पढ्न सकेनन्। युवावस्था पनि त्यसै वित्यो। ढिलो भए पनि पढ्नु त पर्ने नै रहेछ भन्ने बुझे। तर उमेर ढल्किसकेकोले क्रमिक रूपमा पढ्न निकै कठिन भयो। यवकृतले तपस्याको बाटो रोज्ने निर्णय गरे। कठोर तपपछि इन्द्रले प्रसन्न भएर वरदान माग भने यवकृतले विद्वान् बन्न सक्नु भने। जवाफमा इन्द्रले भन्नुभयो पढ्दा एकाग्रता चाहिन्छ। त्यो त तिमीमा रहेछ। अब यसैको भरमा अध्ययन गर। किनकि धन र ऐश्वर्य वरदानबाट पाइने भएता पनि विद्या चाहिँ पाइँदैन। यसको निमित्त पलेटी कसेर अध्ययन गर्नेपर्छ। तर इन्द्रको बनाईले यवकृतको चित्त बुझेन। उनी दोश्रोपल्ट पनि तपस्या गर्ने तरखरमा लागे। यसपल्ट भने इन्द्रले अर्कै जुक्ति निकाले। उनी बुढा बाहुनको भेषमा नदीको किनारमा गए। त्यहाँ उनले एक-एक मुठी माटो पानीमा हाल्दै गरे। यवकृतले के गरको भनेर सोध्दा बुढाले भने "यहाँ पुल नभएकोले मानिसलाई पारी पुग्न साह्रै दुःख छ, त्यसैले एउटा पुल बनाउन खोजेको"। अनि यवकृतले भने "एक एक मुठी माटो हालेर, यस्तो ठूलो नदीमा बाँध बाँध्न खोज्ने तिमीभन्दा मुख्र को होला?" अनि बृद्धले भने, "पढेर जान्नुको साटो तपस्या गरेर ज्ञान विज्ञानको भण्डार भर्न खोज्ने तिमीभन्दा पनि म मुख्र हुँ र? (पौड्याल, २०३९, पृ. ९५-९६)।

छलछाम गरेर विभिन्न व्यक्तिबाट विभिन्न बहुमूल्य वस्तु हासिल गर्ने कार्यमा पनि इन्द्र अग्रपंक्तिमै पर्दछन्। महाभारतको युद्धमा अर्जुनको जीतको लागि कर्णसँग कानको कुण्डल माँग्न होस् वा प्रल्हादसँग उनकै शरीरभित्रका असल गुणहरू, कुनै पनि कुरामा देवराज इन्द्र हच्केको पाइँदैन। हिरण्यकशिपुका विष्णुभक्त छोरा प्रल्हादले एकपल्ट स्वर्ग

जिते। इन्द्रले आफ्नो राज्य हार्नुपन्यो। देवताहरूका गुरु वृहस्पतिको सल्लाहअनुसार इन्द्र दानवहरूका गुरु शुक्राचार्यलाई भेट्न स्वर्ग गए। शुक्राचार्यले तीनै लोकमा सबैभन्दा धर्मात्मा र योग्य व्यक्ति प्रल्हाद भएकोले उनी स्वर्गको राजा हुन योग्य छन् भन्ने कुरा इन्द्रलाई बताए। प्रल्हादबाट विभिन्न गुणहरू सिक्न ब्राह्मण केटोको भेषमा इन्द्र प्रल्हाद कहाँ चेलाको रूपमा बसे। प्रल्हादबाट दैनिक र आत्मिक ज्ञान प्राप्त गरे। चेलाको एकाग्रता र भक्तिबाट प्रभावित भएर प्रल्हादले ब्राह्मण भेषमा आएका इन्द्रलाई वरदान माँग्न भने। चेलाले गुरुका सम्पूर्ण राम्रा गुणहरू माँगे। गुरु प्रल्हादले 'हुन्छ' भन्ने वित्तिकै उनको शरीरबाट एउटा छायाँ निस्कियो र बालकको भेषमा रहेका इन्द्रको शरीरमा प्रवेश ग-यो। त्यसपछि क्रमशः दान, धर्म र यश पनि प्रल्हादको शरीरबाट निस्किएर बालकको भेषमा रहेका इन्द्रको शरीरमा प्रवेश ग-यो। प्रल्हादले पछि मात्रै धूर्त शिष्य तर इन्द्र नै भएको चाल पाए। त्यसै दिनदेखि प्रल्हादका राम्रा आचरणहरूमा ह्रास आउन थाल्यो र इन्द्रको आनी बानी सप्रिदै गयो। महाभारतको शान्तिपर्वमा उल्लेख भएको यस कथाबाट आफुमा भएका असल गुणहरू सधैँ त्यसै रहँदैनु, त्यसको लागि निरन्तर प्रयत्न गर्नुपर्ने र चनाखो पनि बस्नुपर्ने हुन्छ भन्ने अति पाइन्छ।

सोमरस र इन्द्र

वेदमा विभिन्न प्रसंगमा सोमरसको उल्लेख आउँछ। देवराज इन्द्रलाई सोमरसका प्रेमीको रूपमा दर्शाइएको छ। इन्द्रका विभिन्न उपाधिहरूमध्ये एउटा उपाधि 'सोमपा' पनि हो। इन्द्रको पौष्टिक आहारको रूपमा सोमरसको उल्लेख ऋग्वेदमा छ (ऋग्वेद, ८,४)। अर्को एक उल्लेख यस्तो छ :

"हामी आफ्नो रक्षाको लागि इन्द्रलाई बोलाउँछौं। हे इन्द्र! तिमी सोम पिउन त्रिषवण यज्ञमा आऊ। हाम्रा पुरोहित इन्द्रको स्तुति गर। हामी इन्द्रको कृपाले सुन्दर जीवन विताऊँ ।" (ऋग्वेद, १-४)।

आर्यहरूकै प्रिय पेय सोमरस भएकोले वेदमा खुल्लारूपले यसको उल्लेख पाइन्छ। सोमरस दुर्लभ वा केही व्यक्तिले मात्रै पिउने पेयपदार्थ थिएन। गाग्रो भरी भरी सोमरस हुन्थ्यो। "सोमः चभुष" (९।२०।६)।

सोम छान्ने वस्तुद्वारा छानिन्थ्यो। ऋषि मधुच्छन्दा भन्छन्- इन्द्रलाई छानिएको सोम, स्वादिष्ट र मदिष्ट धाराले क्षरित होवोस्, ("स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया। इन्द्राय पातवे सुतः") हामीहरू सोम पिएर अमर भयौं ("अयाम सोमं अमृता भवेम"।) यस्ता ऋचाहरू वेदमा थुप्रै पाइन्छन्। सोमरस बारे धेरै मनचिन्ते गफ पनि गरिएका पाइन्छन्। चन्द्रमालाई सोम पनि भनिन्छ। त्यसैले त्यो लतालाई सोमलता भनेर चन्द्रमा जस्तै घट्ने-बढ्ने प्रक्रियाको वर्णन पनि पाइन्छ। सोमलता चन्द्रमा जस्तै एक एक अंश बढेर पूर्णिमाको दिनमा अग्लो लता हुन्छ र विस्तारै घट्दै घट्दै अमावस्याको दिन सानो

हुन्छ भन्ने गफ एउटा यस्तै उदाहरण हो। वनस्पति जगतमा यस्तो विरूवा देखिएको छैन। राहुल सांकृत्यायनले सोमलाई भाङ भनेर यस्ताई बनाउने तरिकाको पनि वर्णन गर्नुभएको छ। तिब्बतमा अहिले पनि भाङलाई सोमराजा भनिन्छ। पठानहरू भाङलाई ओम भन्दछन्, जुन सोमको उच्चारण 'होम' भएर बनेको हो। सोममा दूध र मधु मिलाएर सोमरस तयार गरिन्थ्यो (राहुल सांकृत्यायन, ऋग्वेदिक आर्य, कि.म., पृ. ४८)।

ऋग्वेदको आठौं मण्डलमा सोमलाई यसो भनिएको छ, "अमाप सोमममृता अभूम अगन्म ज्योतिरविदाम देवान्" (ऋ. ८.४३.३) (हामीहरू सोम पिएर अमर भयौं, हामीले ज्योति पायौं, हामीले ईश्वर प्राप्त ग-यौं)। यसरी वेदमा सोमरसको तुलना अमृतसँग गरेको देखिन्छ। सोमरस निकाल्न एक प्रकारको लहरा मात्रै प्रयोग नगरेर २४ प्रकारका विभिन्न वोट-विरूवा प्रयोग गरिने कुरा कपिल शास्त्रीले आफ्नो पुस्तक The Veda and the Tantra मा उल्लेख गर्नुभएको छ। तर सोमरसको नशाबारे भने उल्लेख पाइँदैन।

एम.पी पण्डितले भने सोमरसका प्रकार र रंगको पनि वर्णन गर्नुभएको छ। उहाँका अनुसार पहाडमा उम्रिएका सोम विरूवा ल्याएर ढुंगाले थिच्ने र त्यसपछि हातका दशवटै औंलाले माडेपछि त्यसबाट निस्किएको खैरो रंगको सोमरसलाई पानीमा मिलाएर छानिन्थ्यो। यही क्रममा दूध, दही र मकैसँग मिलाएर सोमरस तयार गरिन्थ्यो। त्यसरी तयार पारेको सोमरसलाई क्रमशः गवाशिर सोम, सोमदधाशिर सोम, यमशिर सोम भनिन्थ्यो। छानिएको सोमरसलाई कलशमा राखेर गोरूको छालाले मुख बन्द गरिन्थ्यो र विशेष अवसरमा कचौरामा हालेर पिइन्थ्यो। (M.P. Pandit, Mustic Approach to the Veda and Upanishad, p.48-49)

सोमरसलाई कसैकसैले सुरा (रक्सी) सँग दाजेर त्यही वर्गमा राखेका छन्। तर त्यो तुलना गलत हो। वैदिक समयमा सोम पवित्र र परमग्राह्य थियो तर सुरालाई भने नराभ्रो दृष्टिले हेरिन्थ्यो ।

ऋग्वेदको तेश्रो मण्डलमा देवराज इन्द्रलाई सोमपानको लागि यसरी सम्बोधन गरिएको छ - "हे इन्द्र! गवाशिर (दूध-मिश्रित) सेतो सोम पिऊ। तिम्रो पदको लागि हामी यो कुरा (सोम) दिन्छौं। ब्रह्मकृत (मन्त्रकर्ता) मरुत्गण र रूद्रसँगै तृप्त हुन्जेल पिऊ। हे इन्द्र जसले तिम्रो बल, तेज बढाए, ती मस्त तिम्रो ओज पुजा गरून्। हे वज्रहस्त, सुशिप्र (सुमुकुट) रूद्र सहित, गणयुक्त मध्यान्हको पानमा सोम पिउ, ।^३"

सोमरस पान गरेर इन्द्रले गरेका विभिन्न कार्यको उल्लेख पनि वेदमा पाइन्छ। "म (इन्द्र) मनु हुं, म सूर्य हुं, म विपु ऋषि कक्षिवान् हुं। मैले अर्जुनपुत्र कुत्सको समर्थन गरे, म उशना कवि हुं, मलाई तिमी हेर। मैले आर्यलाई भूमि दिएँ, मैले भक्त मर्दलाई वृष्टि दिएँ। गडगडाउने नदिलाई ल्याएँ। देवताहरू मेरो कल्पनाको अनुगमन गर्छन्। मैले सोमवार मस्त भएर शंवरको नौ सहित नब्बे (९९) गढीलाई ध्वस्त गरें। युद्धमा अतिथिग्व दिवोदासको रक्षा गरें, अनि सौवोलाई (उसलाई) प्रवेश योग्य बनाएँ ।^४ (राहुल सांकृत्यायन, १९५६, पृ. ४७१)।

इन्द्रको व्यक्तित्व

वेदमा ३३ वटा देवताको उल्लेख छ। पृथ्वीका ११, अन्तरिक्षका ११ र स्वर्गका ११। यीमध्ये इन्द्र अन्तरिक्षका देवता हुन्।

वेद र पुराणमा भएको इन्द्रको वर्णन अनुसार इन्द्र,

- १) वर्षाका देवता
 - २) उर्वरा शक्तिका देवता
 - ३) युद्धको देवता
 - ४) दिक्पालको रूपमा पूर्व दिशाका मालिक
- आदि विभिन्न रूपमा वर्णित छन्।

युद्ध र वर्षाको देवताको रूपमा चिनिने इन्द्रलाई Hopkins ले उर्वराशक्तिको देवता भनेर वर्णन गरेका छन्। उनले इन्द्र र उर्वराशक्तिको सम्बन्ध देखाउन पूर्व र उत्तरवैदिककाल र महाकाव्यकालमा प्रयोग भएका शब्दको सहारा लिएका छन्। पाकशासन (अन्न नियन्त्रक?) शब्दले संबोधित इन्द्रको जात्रा पनि खेतीपाती र उर्वराशक्तिसँग सम्बन्धित देखिन्छ न कि विजयसँग। त्यसैले Hopkins ले इन्द्रलाई उर्वराशक्ति र युद्धको देवता भनेर सँगसँगै व्याख्या गरेका हुन्। वैदिक साहित्यबाहेक अन्य साहित्यमा र भारतवर्षबाहेक अन्य देशमा पनि इन्द्र प्रसिद्ध छन्।

प्राचीन इरानी साहित्यमा इन्द्रलाई राक्षस भनेर वर्णन गरिएको छ। यो विषयवस्तुलाई विभिन्न ढंगले वर्णन गर्न सकिन्छ। Martin Haug ले यसलाई देवधर्म र असुरधर्मबीचको द्वन्द्व भनेर व्याख्या गरेका छन्। यसै गरेर अन्य केही विद्वान्ले इन्द्रको सोमरसप्रतिको प्रेमलाई नै आसुरी प्रवृत्ति भनेर व्याख्या गरेका छन्।

रमानाथ सरस्वतीका अनुसार वेद-पुराण आदिमा वर्णित वृत्रासुर असिरिया, सीरिया वा श्यामको दलपति थिए पारसीहरूको 'अवेस्ता' अनुसार वेवीलोन नगरमा आर्यजाति शून्य गराउन वृत्रले अद्विसुर देवीको उपासना गरे परन्तु प्रयत्न असफल भयो। अन्तमा आर्य इन्द्रले वृत्रलाई मारि छाडे वृत्र आर्यको घोर शत्रु थियो यो अति प्राचीन कथा हो। पछि अनार्यहरूले यसै कथाको आधारमा इन्द्रमाथि लान्छना लगाउन लागे। त्यही कुरा पछि इन्द्रको कथामा पनि जोडिन लाग्यो र नाना अपवाद चले (भट्टराई, मूर्तिकला, २०४१, पृ.१०८)।

वेदमा वर्णित इन्द्रको व्यक्तित्व बारे अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने यिनी आर्य जातिका बहादुर लडाकु थिए जसलाई पछि युद्धको देवताको उपाधि प्रदान गरियो। यो प्रसंगलाई R.N. Dandekar ले पनि स्विकार्नु भएको छ ।^५

महाभारत ग्रन्थका मुख्य नायक वासुदेव कृष्ण र वैदिक देवता इन्द्रको बेलाबेलामा परेको खटपटका प्रसंग वैष्णव पुराणहरूमा भेटिन्छन्। कृष्णले देवराज इन्द्रको पूजा नगर्न गोकुलवासीलाई सल्लाह दिएपछि इन्द्र रिसाएर घनघोर वर्षा गरेको, त्यो वर्षाबाट गोकुल र गोकुलवासीहरूको रक्षा गर्न कृष्णले गोवर्धन पहाड नै उचालेको वर्णन वैष्णव ग्रन्थहरूमा

पाइन्छन्। (श्रीमद्भागवत्- महापुराण द्वितीय खण्ड, मुनिलाल (अनु.) गीता-प्रेस, पृ. ३३८-३४५)।

इन्द्र र कृष्णको यो प्रसंगलाई विभिन्न विद्वान् विदुषीहरूले आफ्नो पुस्तकमा महत्त्वपूर्ण स्थान दिएका छन्। निवेदिताले आफ्नो पुस्तकमा यस प्रसंगको यसरी वर्णन गरेकी छिन्। कृष्णको अनुरोधमा वर्षाका देवता इन्द्रलाई गोकुलवासीले बली दिन बन्द गरे। कृष्णले आफ्ना गाउँवासीहरूलाई सम्झाउँदै भने पुजा गर्ने नै भए यस गोवर्धन पहाड, गाई र बहरको पूजा गर, यिनले तिम्रो कृषिमा महत् गर्दछन् (Nivedita, 1972, p. 173-75)

वैदिक देवताहरूको महत्त्वमा हास र पौराणिक देवताहरूको उत्थानको समयको आभास इन्द्र यज्ञ भंग, गोवर्धनको पूजा इत्यादि प्रसंगबाट थाहा पाइन्छ।

सत्रौं शताब्दिमा दक्षिण भारतीय कविले कृष्णलाई 'इन्द्रको घमण्ड दमन गर्ने' भन्ने उपाधि दिएर कविताको रचना गरेका छन्। हिन्दु धर्मका मुख्य देवताको रूपमा कृष्ण पूजिन थालेपछि, इन्द्रका केही उपाधि जस्तो 'गोविन्द,' 'केशीनीसुदन' आदि कृष्णतर्फ हस्तान्तरित भएको देखिन्छ (Dandekar, 1979, p.198).

इन्द्रका १४ वटा नामहरू छन् - १) विश्वमुक्त, २) विपश्चित, ३) विभु, ४) प्रभु, ५) शिखी, ६) मनोजव, ७) तेजस्वी, ८) वलि, ९) अद्भुत, १०) त्रिदिव, ११) सुशांति, १२) सुकीर्ति, १३) ऋतघाता र १४) दिवस्पति।

यी १४ इन्द्र क्रमशः एउटा मन्वन्तरमा भोग गर्दछन्। आजकल सातौं तेजस्वी इन्द्रको अधिकार छ (राणा प्रसाद शर्मा, १९८६, पृ. ५०)।

सृष्टिको आयु नाप्नको लागि हिन्दु मान्यता अनुसार युग, मन्वन्तर, एवं कल्प -यी तीनवटा मुख्य मान उल्लिखित छन् चार युग (कृत (सत्य), त्रेता, द्वापर र कलि) को एक महायुग (४३२०००० वर्ष) ७१ महायुगको एक मन्वन्तर एवं १४ मन्वन्तरको एक कल्प हुन्छ। जम्मा १४ मन्वन्तर छन्। चार युग जोडेर ४३२०००० वर्षको एक 'महायुग' बन्छ। प्रत्येक मन्वन्तरमा ७१ महायुगभन्दा केही बढी वर्ष हुन्छन् (राजवली पाण्डे, १९८८, पृ. ४९७)। यसरी इन्द्रको अधिकार हुने वर्षहरूको उल्लेख ग्रन्थहरूमा भेटिन्छ। अमरकोशमा इन्द्रका ३५ नामको पनि उल्लेख छ ।^६ १) इन्द्र, २) मरुत्वत्, ३) मधवन्, ४) विडौजस्, ५) पाकशासन, ६) वृद्धश्रवस्, ७) सुनासीर ८) पुरूहूत, ९) पुरन्दर, १०) जिष्णु, ११) लेखर्षभ, १२) शुक्र, १३) शतमन्यु, १४) दिवस्पति, १५) सुगामन्, १६) गोत्रभिद्, १७) वग्निन्, १८) वासव, १९) वृगहन, २०) वृषन्, २१) वास्तोष्पति, २२) सुरपति, २३) वलाराति, २४) शचीपति, २५) जन्मभेदिन्, २६) हरिहय, २७) स्वाराट्, २८) नमुचिसुदन, २९) संकन्दन, ३०) दुश्च्यवन, ३१) तुराषाट, ३२) मेघवाहन, ३३) आखण्डल, ३४) सहस्राक्ष, ३५) ऋभुक्षन्।

उपसंहार

वैदिक देवता इन्द्रको प्रभुत्व वेदमा जताततै देखिन्छ। एक इश्वरवाद (Monotheism) र बहुइश्वरवाद (Polytheism) दुवैको अस्तित्व भएका मन्त्रहरू वेदमा प्रशस्तै छन्। यो

बाहेक जर्मन विद्वान् Max Muller ले भने कुनै एक निश्चित समयसम्म कुनै एउटा वैदिक देवताको प्रभुत्व र अर्को समयमा भने अर्को देवताको प्रभुत्व रहने विचार व्यक्त गरेका छन्। यस प्रक्रियालाई उनले (Henotheism) भनेर व्याख्या गरेका छन्।

ऋग्वेदको यस मन्त्रले भने विभिन्न ईश्वरका बेगलाबेगलै नाम भएर पनि एउटै ईश्वरको अस्तित्व स्वीकार गरेको छ।

इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम आहुर

अथो दिव्यः स सुपर्णे गरूत्मान्

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं

यमं मातरिश्वानमु आहु। (ऋ. १।१६४।४६, अ. १।१०।२८)

विभिन्न देशका प्राचीन आख्यानहरूमा एउटा कुराको समानता भने पाइन्छ। बहादुर व्यक्ति (Hero) र उड्ने नाग (dragon) को प्रतिस्पर्धा विभिन्न धार्मिक आख्यानमा विभिन्न ढंगले व्याख्या भएको छ।^१ त्यसैले वेदमा वर्णन गरिएका इन्द्र र वृत्रको युद्धलाई पनि यसै अन्तर्गत लिन सकिन्छ।

नाग (सर्प) पूजक जाति (अनार्य) र नाग अपूजक जाति (आर्य) बीचको द्वन्द्व नै इन्द्र र राक्षससँगको युद्धको रूपमा दृष्टिगोचर हुन्छ। ए.पी. करमाकरको विचार अनुसार मोहन जोदारोका छाप (seals) मा नाग सम्प्रदायको विगविगी प्रष्ट देखिन्छ। त्यसैले इन्द्र र वृत्रको युद्धले सांकेतिक रूपमा आर्य र नागको द्वन्द्वलाई दर्शाउँछ।

केही विद्वानहरूका अनुसार विस्तारै विस्तारै आर्य र अर्ध आर्यहरू नागपूजक भए तर इन्द्रपूजक जमातले कहिले पनि नाग पूजा गरेनन्। के. रोन्नो पनि यो विचारसँग सहमत छन् (K. Ronnow, Acta Orientalia XVI, 161-180).

पूर्व वैदिककालमा आर्यहरूको जीवन सामान्य अवस्थामा पशुपालन, व्यापार आदि क्रियाकलापमा र असामान्य अवस्थामा बेगलाबेगलै समुहमा मुठभेड, प्राकृतिक प्रकोपबाट बच्ने उपाय आदि क्रियाकलापमा व्यतीत हुन्थ्यो। पूजा-उपासना, युद्धको नेतृत्व वा सफलता, वर्षा र उर्वरा शक्ति बढाउने जस्ता महत्वपूर्ण कार्यमा इन्द्रको स्मरण गरिनु आवश्यक मानिन्थ्यो। वेदमा विभिन्न महत्वपूर्ण देवताहरूको तुलनामा इन्द्रको गुणगान बढी नै पाइन्छ। इन्द्रको यो स्थान परवर्तीकालमा पनि यथावत् रहेकोले हिन्दूहरू सधैं इन्द्रको व्यक्तित्व र प्रभावबाट प्रभावित भएको देखिन्छ।

बौद्ध धर्मग्रन्थमा पनि इन्द्रको उल्लेख पाइन्छ। आठ दिक्पालहरू मध्ये इन्द्र पनि एक हो। देवताका राजा इन्द्र त्रयत्रिम्स स्वर्गमा बस्दछन्। त्रयत्रिम्स स्वर्ग प्राकृतिक सौन्दर्य र सुन्दर अप्सराहरूले भरिएको छ। स्वर्गमा एउटै दुःख छ, त्यो हो बेलाबेलामा राक्षससँग युद्ध गर्नु पर्दछ (Shakya, 1993, p.63) .

यसरी हिन्दू र बौद्ध दुवै धर्ममा इन्द्रको उच्च स्थान छ।

इन्द्रको प्रतिमा लक्षण

हात - २, ४

शिर - १

आँखा - २, ३ (सम्पूर्ण अंगमा आँखा)

रंग - सेतो र सुनौलो रंग

वाहन - चारवटा दाँत भएको ऐरावत हात्ती

आयुध - दधीचिको हाडबाट बनेको वज्र, अंकुश

इन्द्रः पारिवारिक र घरायसी परिवेश तथा प्रयोगका वस्तुहरू

माता : अदिति

पिता : कश्यप, ब्रह्मा, प्रजापति, विश्वपुरूष

पत्नी : इन्द्राणी, शची (पौलोमी), प्रसहा

पुत्र : क) कुन्तीबाट अर्जुन ख) अरुण (आरूणी) बाट वाली ग) पाकशासनी घ)

जयन्त ड) कुत्स (अदुर्भ)

भाई : अग्नि (जुम्ल्याहा भाई), पुषण, त्वष्टा

त्वष्टाका छोराहरू क) त्रिशिर (विश्वरूप) ख) वृत्रासुर

सारथी : मातलि, वायु

रथ : जैत्ररथ, विमान

शहर : अमरावती

दरवार : वैजयन्त प्रासाद

सभा : सुधर्मा

बगैचा : नन्दनवन

निवासस्थान : स्वर्ग

स्वर्गका रूख : मन्दार, पारिजात, सन्तान, कल्पवृक्ष, हरिचन्दन

घोडा : उच्चश्रवस

वाहन : ऐरावत हात्ती

धनु : इन्द्र धनुष

तरवार : परणजय (परंज)

आयुध : वज्र

पर्व : इन्द्रजात्रा

मनपर्ने पेय पदार्थ : सोमरस

प्रधान शत्रु : वृत्र, त्वष्टा, नमत्रि, शंवर, वाण, वलि, विरोचना

टिप्पणी

१. नीलवस्त्रः सुवर्णामः सर्वभरणवांस्तथा
निर्पगललाटगेनाक्षणा कर्तव्यश्च विभूषित
चतुर्दन्ते गजे शुक्रः श्वेतः कार्यः सुरेश्वरः
कामोत्संगता कार्या रक्षमाणा तथा शची (विष्णुधर्मोत्तर ५०।२-३)
२. सहस्रनयनं देवं मत्तवारणसंस्थितम्
पृथरूवक्षोवदनं सिंहस्कन्धं महाभुजम्।
किरीटकुण्डलधरं पीवशेरू भुजक्षणम्
वज्रोत्पलधरं तद्वन्नाभरणभूषितम् (मत्स. २५९।६६-६७)
३. गवाशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिचा सोमं ररिमाते मदाय
ब्रह्मकृता मारूतेना गणेन सजोषा रूद्रैस्तृपदा वृषस्व
ये ते शुवभं ये तविषिमवर्धनर्चन्तु इन्द्र मरूतस्त ओजः
माध्यन्दिने सवने वज्रहस्त पिवा रूद्रेभिःसगणः सुशिप्रः
(ऋग्वेद भाष्य, II, III, IV मण्डल, दयानन्द सरस्वती, २०२१, पृ. ३५२-३५३)
४. अहं मनुरभवं सूर्यचाइं कक्षीकां ऋषिरस्मि विप्रः
अहं कुत्समार्जुनेयन्यूजेहं कविरूशना पश्यता मा
अहं भूमिमददामार्या याहं वृषिं दाशुषे मर्त्याय
अहमयो अनपं वावशाना मम देवासो अनु केतमापन्
अहं पुरो मन्दसानो व्यैरं नव साकन्नवतीः शम्बरस्य
शततमं वेश्यं सर्वताता दिवोदासमतिथिग्वं यदावं
(ऋग्वेद - ४-२६)
५. R.N. Dandekar, Vedic Muthologival Tracts, 1979, Delhi, P. 190-191.
“Indra the human hero who was transformed into war-god.”
६. इन्द्रके ३५ नाम, अमरकोश, मन्नालाल, पृ. ७।
७. R.N. Dandekar, Vedic Mythological Tracts, A.P. 1979, Delhi, P. 190-191.
“The various forms which this universal hero-dragon myth has tken in different ancient Mythologies are: Zeus and Typhon, Hercules and the Hydra, Apollo and Python, Thor and the Serpent, Marduk and Tiamat, Gilgames and Humbaba, Inmara and the Dragon, Thractaona and Azi Dahaka.” See also: Raglan, The Hero. London 1949 pp. 177-189.

सन्दर्भ सूची

वाल्मिकी रामायण, गीताप्रेस, गोरखपुर, २०४५

महाभारत, गीताप्रेस, गोरखपुर, २०५३

ऋग्वेद भाष्य, दयानन्द सरस्वती (भाष्य), सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधिसभा, दिल्ली, सं.
२०२९

ऋग्वेद १-४, श्रीरामशर्मा आचार्य (सम्पा.), संस्कृति संस्थान, बरेली, १९९५

ऋग्वैकिक आर्य, राहुल सांकृत्यायन, किताव महल, १९५६

ऋग्वेद, राज बहादुर पाण्डेय (सम्पा.), डायमंड पाकेट बुक्स, दिल्ली (मिति उल्लेख
नभएको)

अथर्ववेद (द्वितीय खण्ड), श्रीराम शर्मा आचार्य (सम्पा.), नाममनलाल गौतम, बरेली,
१९७५

अथर्ववेद, राज बहादुर पाण्डेय (सम्पा.) डायमंड पाकेट बुक्स, दिल्ली (मिति उल्लेख
नभएको)

श्रीभद्रभागवत महापुराण द्वितीय खण्ड, मुक्तिलाल (अनु.) गीताप्रेस, गोरखपुर

अमरकोश, मनालाल (सम्पा.), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९९५

श्रीवास्तव, बलराम, रूपमण्डन, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, २०२१

पाण्डे, राजवली, हिन्दू धर्मकोश, उ.प्र. हिन्दी सं., लखनऊ, १९८८

शर्मा, राणा प्रसाद, पौराणिक कोश, ज्ञानमण्डल लि., १९८६

दीक्षित, मदनमणि, त्यों युग, समीक्षा प्रकाशन, काठमाडौं, २०४६

भट्टराई, गोविन्द प्रसाद, मूर्तिकला, भट्टराई, काठमाडौं, २०४१।

पौड्याल, रामराज, वेद पुराणका कथाहरू, वसन्त चौधरी, काठमाडौं, २०३८।

श्रीवास्तव बलराम, रूपमण्डन, मोतीलाल बनारसीदास, २०२१।

पाण्डे, राजवली, हिन्दू धर्मकोश, उ.प्र. हिन्दी सं. लखनऊ १९८८।

शर्मा, राणा प्रसाद, पौराणिक कोश, ज्ञानमण्डल लि., १९८६।

दीक्षित, मदनमणि, त्यों युग, समीक्षा, २०४६।

भट्टराई, गोविन्द प्रसाद, मूर्तिकला, इल्या भट्टराई, २०४१।

सांकृत्यायन, राहुल, ऋग्वैदिक आर्य, कि.म., १९५६।

पौड्याल, रामराज, वेद पुराणका कथाहरू, वसन्त, २०३८।

जोशी, सत्यमोहन, नेपाली धातुमूर्तिको विकासक्रम, ने.रा.प्र.प्र., २०३५।

- Aurobindo. 1964. *On the Veda*. A.Ashram, Pondicherry.
- Bhattacharya, Sukumari. 1983. *The Indian Theogony*. Motilal Banarasidas, 1988.
- Dandekar, R.N. 1979. *Vedic Mythological Tracts*. Ajanta P.
- Hopkins, E. Washburn. 1968. *Epic Mythology*, Indological Book House.
- Huntington, Susan L. 1985. *The Art of Ancient India*, Weather Hill.
- Jitendra, N.B. 1985. *The Development of Hindu Iconography*, M.M.P.
- K.M., Munshi. 1960. R.R. Diwakar, *The Call of the Vedas*, Bharatiya Vidya Bhavan.
- Macdonell, A.A. *Vedic Mythology*.
- Masih, Y. 1983. *The Hindu Religious Thought*. Motilal Banarasidas, 1983.
- Muni, Vettam. 1993. *Puranic Encyclopaedia*, M.B.
- Nivedita, Cradle. 1972. *Tales of Hinduism*, A.Ashram. *Nepalese Art*, Dept. of Archaeology, H.M.G., 1996.
- Pandit, M.P. *Mystic Approach to the Veda and Upanishad*. G.Co. Madras.
- Rao, T.A. Gopinatha. 1985. *Elements of Hindu Iconography*. Vol. II, Part II, M.B.
- Shakya, Min Bahadur. 1994. *The Iconography of Nepalese Buddhism*. Handicraft Association of Nepal. Kathmandu.